

Varga Dániel (1993) egyiptológus, muzeológus, a Szépművészeti Múzeum Egyiptomi Gyűjteményének munkatársa, a thébai régészeti miszsió *South Khokha Project*jének tagja. Kutatási területe a késő egyiptomi vallás és istenkultuszok, valamint a thébai szent táj teológiai hagyományai.

„Égbe emelkedett e nemes isten *ba*-lelke”

Adalékok a 13-as számú
Bucheum-sztéléhez és
a Kr. e. 1. – Kr. u. 1. századi
Buhisz-kultuszhoz

Varga Dániel

A későkori Théba egyedi inkarnációs állataként tisztelt Buhisz bika intézményesített kultuszának bevezetésére II. Nektanebosz uralkodása alatt (Kr. e. 360–343) került sor,¹ amely ezt követően egészen a Kr. u. 4. századig virágzott,² és így a régió egyik legtovább fennmaradt pogány kultuszának tekinthető. Az állat külső ismertetőjegyei testének fehér, fejének fekete színe, amelyekre bizonyos egyiptomi szövegek is utalnak,³ legrészletesebb leírása azonban Macrobius beszámolójából (*Saturnalia* I. 21, 20–21) ismert, melyből kiderül, hogy a Buhisz Hermonthisz (modern: Armant) városához kötődött, ahol Apollón (Montu) temploma állt. A szent állat különlegessége, hogy óránként változtatja szőrének színét, s az – a többi vadállattal szemben – az ellentétes irányba nő. Bár nevének pontos jelentése a mai napig

nem tisztázott, a szövegekben alapvetően három különböző alakban fordul elő: *bh* („ragyogni”), *b3-3h* („a ragyogó *ba*-lélek”) és *b3-hr-h3.t* („a porhüvelyen nyugvó *ba*-lélek”).⁴ Az élő és beiktatott egyedek leggyakrabban Rével és Montuval azonosították, míg az elhunyt és mumifikált példányt Ozirisznek és Atumnak feleltették meg.⁵

A bikák és az őket ellő szent tehének élettörténetét a hermonthiszi templomtól nem messze kialakított katakombatemetők, a Bucheum és a Baqaria feliratos anyagából ismerjük. Ezt a két területet Sir Robert Mond és Oliver H. Myers az 1920-as és '30-as években tárta fel az *Egypt Exploration Society* égisze alatt, háromkötetes publikációja pedig 1934-ben látott napvilágot.⁶ Az itt talált 36 bika-, illetve 36 tehénetemetkezés (1. kép) már az ókorban intenzív fosztogatásnak volt kitéve, az egyes temetkezésekhez mellékelt halotti sztélék közül csupán 21 darab maradt fenn. Ezek az adott példányra vonatkozó legfontosabb információk olvashatók, például születésének és halálának időpontja, életkora, valamint beiktatásának helyszíne és a beavatási szertartás bizonyos részletei.⁷ Kivételesen informatív leírások ismeretek egy VI. Ptolemaiosz (Cairo JE 53147 = 9-es számú Bucheum-sztélé)⁸ és egy Domitianus korára datálható sztéléről (BM EA 709 = 16-os számú Bucheum-sztélé).⁹ A 9-es számú sztélén olvasható szövegből kiderül, hogy a kiválasztott egyed alkalmasságáról a luxori templomban lakó istenség, a dzsémei Amenemopet hozott végső döntést egy proceszsiós orákulum keretében.¹⁰ A Domitianus-kori sztélé pedig arról is tudósít, hogy a thébai és a hermonthiszi lakosság egyaránt összegyűlt az ünnepélyes beavatásra, melynek során elkészítették a kiválasztott egyed képmásait, megkapta fejdíszét és jelvényeit, valamint bejelentették nevét mint az új Buhisz.

1. kép. Egy Buhisz-múmia rekonstrukciója (Mond–Myers 1934, III, pl. VII alapján)

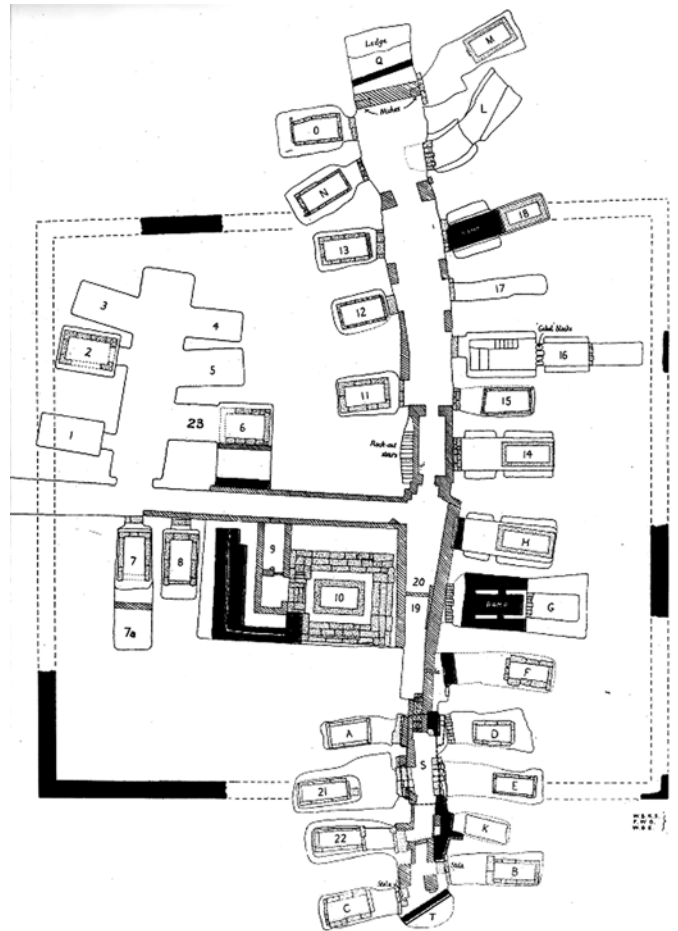
A szent állattal foglalkozó alapvető szakirodalom¹¹ leginkább annak teológiai szerepére helyezte a hangsúlyt. Ezt a tendenciát követve a legújabb kutatások további epigráfiai adatok bevonásával bővítették ismereteinket a Buhiszhoz kötődő teológiai koncepciókról.¹² Monográfiájában Lothar Goldbrunner csupán egy közel sem teljes proszopográfiai jegyzéket közölt, majd ezt követően kizárólag a *stratégos* szerepét vizsgálta meg a kultusz vonatkozásában.¹³ Jelen tanulmány középpontjában az Augustus császár korára datálható 13-as számú sztélé áll: ennek elemzésével, illetve különböző thébai magánemlékek bevonásával vizsgáljuk meg Montu földi inkarnációjának hermonthiszi kultuszát a késő Ptolemaiosz- és kora császárcor (Kr. e. 1. – Kr. u. 1. század) időszakában.

A 13-as számú Bucheum-sztélé (Ny Carlsberg Glyptotek ÆIN 1681)

Augustus hosszú uralkodása alatt (Kr. e. 30 – Kr. u. 14) nem csupán a birodalmi főváros esett át nagyszabású építészeti és helyreállítási munkálatokon,¹⁴ hanem számos város a provinciákban, köztük Egyiptomban is. Az új templomépítészeti vállalkozások mellett az utolsó natív egyiptomi dinasztia és a Ptolemaiosz-uralkodók által korábban alapított templomok dekorációs programjában is robbanásszerű fejlődés mutatkozott meg.¹⁵ A thébai régióban elsősorban Karnak, Luxor, Deir el-Medine, Deir el-Shelwit, valamint Montu templomai (Medamud, Hermonthisz és Tod) kerültek ezen törekvések középpontjába. Egy Medamudból előkerült sztélé (Cairo BN 311)¹⁶ felirata a császárnak tulajdonítja a templomot körülvevő *temenos* fal megépítését. A körzet nyugati bejáratát Tiberius császár monumentális kapuja jelöli, amelynek bizonyos jeleneteiben Augustus kartusai is olvashatók,¹⁷ így gyanítható, hogy az építkezések már az ő idejében elkezdődtek. A Todban található görög-római kori templomból előkerült kötöredékek egy része ugyancsak az első császár uralkodásának idejére datálható.¹⁸ Továbbá a hermonthiszi templomból származó, oroszlánfejű vízköpők egyikén olvasható démotikus felirat szintén Augustus nevét említi, amiből feltételezhető, hogy a templom külső falának (de legalábbis a szóban forgó vízköpőnek) dekorációja szintén ekkorra tehető.¹⁹

A császár figyelme ugyanakkor nem csupán a XII. Ptolemaiosz által építtetett hermonthiszi templomra irányult, ugyanis uralkodása alatt a templomtól északra fekvő Bucheumban is újabb temetkezéseket alakítottak ki az elhunyt Buhisz bikák számára. A temetőt csaknem 700 éven keresztül, II. Nektaneosz és II. Constantius császár uralkodása között használták (2. kép). A kora császárcorban, Augustus és Tiberius idején a föld alatti folyosórendszer déli részében képeztek ki három új falfülkét („B”, „22-es” és „C” jelzésű sírok),²⁰ amik a 13-as, 14-es és 15-ös számú sztélén említett bikák végső temetkezési helyeül szolgáltak.²¹

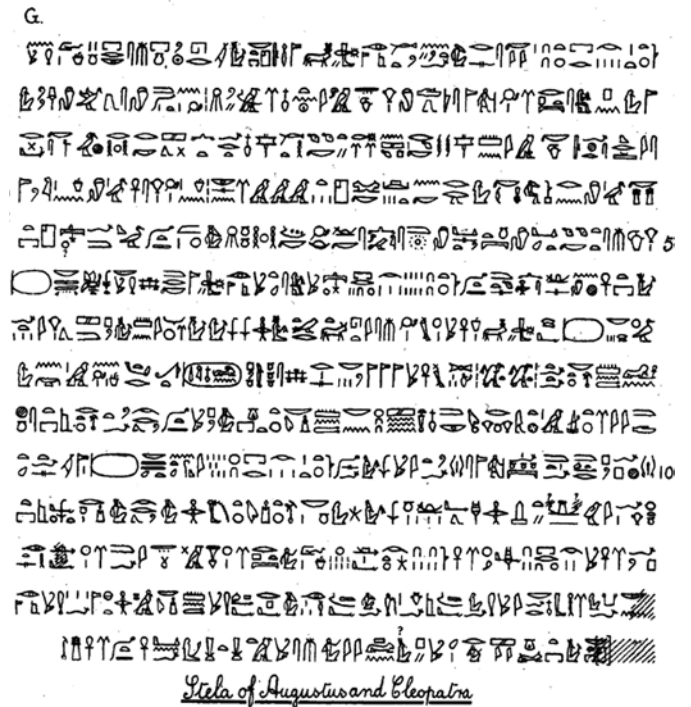
A tanulmány központi elemét képező 13-as számú sztélé²² (3a–b. kép) több szempontból is különleges. Először is a darabot *in situ* találták meg a „B” jelzésű sír bejáratánál,²³ és így azon kevés sztélék közé tartozik, amelyek minden kétséget kizáróan az eredeti temetkezéssel azonosíthatók. Másodsor, a szövegben megnevezett Buhisz, a maga 24 évével egyike a leghosszabb ideig élt példányoknak. Harmadsor, bár a sztélé

2. kép. A Bucheum föld alatti termeinek alaprajza
(Mond–Myers 1934, III, pl. III alapján)

lé főszövege formailag a Ptolemaiosz-kori tradíciót követi, egy azelőtt nem adatolt résszel, nevezetesen egy késői halotti szöveg, a Lélegzések Könyve²⁴ egyik passzusával bővítették ki azt, amely az apoteozist elnyert bika túlvilági újjászületését biztosította. Továbbá a főszövegben található uralkodói kartusokat üresen hagyták, ezzel is utalva a trónutódlás folyamatában bekövetkezett átmeneti és bizonytalan időszakra. Ezt erősíti továbbá az a tény is, hogy a szöveg vége említést tesz egy Hermonthiszban tevékenykedő *stratégos*ról, aki az uralkodói előjogot átvéve gondoskodott az állat temetéséről.

Az aranyozás nyomaint helyenként még mutató, festett homokkő sztéléjét ma a koppenhágai Ny Carlsberg Glyptotek gyűjteményében (Itsz. ÆIN 1681) őrzik.²⁵ A festést és az aranyozást egy vékony gipszrétegre vitték fel. A sztélé lunettájában a behditi Hóruszként azonosított szárnyas napkorongot, valamint az alatta megjelenő fekvő Anubisz-sakálokat ábrázolták. A közepén elhelyezkedő áldozati jelenet bal oldalán a talapzaton lépkedő, Ré élő *ba-lelkeként* és inkarnációjaként azonosított Buhisz bika jelenik meg szarvai között napkoronggal, kettős *ureusz*-kígyóval és kettős tollkoronával.²⁶ Előtte takarmánnyal megpakolt áldozati asztal áll. Vele szemben a meg nem nevezett uralkodó, aki földadományt mutat be a szent állatnak. A képmező alatt elhelyezkedő 14 soros hieroglif szöveg fordításához Herbert W. Fairman a sztélééről készített másolata²⁷ szolgált alapul:

3. a–b. kép. (a) a 13-as számú Bucheum-sztélé (© Wikimedia Commons);
(b) H. W. Fairman másolata a sztélé szövegéről (Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A alapján)

Caesar – a hódító, akit Ozirisz-Buhisz, a nagy isten, Atum Templomának ura²⁸ szeret – 1. uralkodási éve, Pharmouthi hónap 21. napja, (azaz) a holdhónap 16. napja.²⁹ égbe emelkedett e nemes isten felségének ba-lelke, mint a nagy Ré.

Utazd be a földet, egyesülj a napkoronggal, Ré sugarai egyesüljenek a testeddel, ereszkedj rá képmásodra, hogy aztán az kiválónak tegyen téged, leheljen kellemes szellőt orrodba Amon, lélegezze be orrod a tökéletes északi szelet anélkül, hogy elvenné azt tőled örökké. Legyél hatékony (vagy: ragyogó) és hatalmas, legyen ba-lelked tartós, fiatalodj meg, mint a Hold, miután elérted a dombokat, kelj át az istenek templomain az ő ünnepeiken. Ré ba-lelke teltise élettel ba-lelkedet Su ba-lelke egyesüljön orroddal,³⁰ fogadjon be téged anyád, Nut anélkül, hogy hiányt szenvednél. Lásd a neheh-örökkévalóságot, amint felragyog nappal és a dzset-örökkévalóságot, amint belép éjjel,³¹ élj Atum Templomában anélkül, hogy elpusztulnál ott.

28. uralkodási év, Phamenothis hónap 12. napja, Sepszet³² és Ozirisz-Buhisz éjjele, az uralkodó, Felső- és Alsó-Egyiptom felsége, a Két Ország ura (), Ré fia, a Koronák Ura () idejében, (amikor) a Buhisz – Ré élő ba-lelke, Ré inkarnációja, Ihet-weret szülötte, Tatjenen és a Nyolccasság egyesült (alakja), a négy lábón járó Amon,

Montu, Théba urának élő képmása, Atyák Atyja, Anyák Anyja, aki összegyűjti (magában) az Isteni Kilencséget, minden isten élő inkarnációja, az (átlényegült Wennofer)| valódi képmása, Ré ba-jának szent képmása, az Aranysólyom³³ – megjelent Udzsahor városában és eljött Hermonthiszba Pachons hónap 20. napjának gyönyörű ünnepe alkalmával, ami (egyben) Montu, Hermonthisz urának ünnepe,³⁴ az az ő örökkévaló trónja.

(Ezután) Thébába vitték, az ő beiktatási helyére,³⁵ ami kezdetben jött létre atyja, az Ős-Nun³⁶ mellett. Maga a király és a királynő, a Két Ország úrnője (), Thea Philopator³⁷ iktatta be az 1. uralkodási év Phamenothis hónapjának 19. napján.

(Majd) felhajózott Amon bárkáján a királyi hajók, valamint Théba és Hermonthisz teljes lakosságának kíséretében; a wab-papok (is) vele tartottak. Phamenothis hónap 22. napján elérte székhelyét Hermonthiszt. Életkora – míg ba-lelke égbe nem emelkedett mint Ré – 24 év, 1 hónap és 8 nap volt.

Temetése egy nap alatt megtörtént. Ünnepi rítusokat végez el ka-ja számára minden gyönyörű ünnep alkalmával az ő igaz szolgálója, az ő kedvence, az ő igaz libációs papja, aki vizáldozatait végrehajtja, a stratégos, Montu, Hermonthisz urának, Ré-Harakhtinak és az ő Isteni Kilencségének papja, Ozirisz-[Buhisznak, a nagy istennek,]³⁸ Atum

Temploma urának papja, Kalasiris, Pamonthes-Plenis fia, Ta-szenti szülötte. Adassék (hát) számára örök élet életben, tartósságban és üdvösségben.

A szövegben említett Buhisz bika egy meg nem nevezett uralkodó 28. uralkodási évében született. Fairman következtetése helyes, ugyanis az itt említett fáraó nem más, mint XII. Ptolemaiosz, a szent állat születési ideje tehát ennek megfelelően Kr. e. 53.³⁹ Születési helye pedig Udzsahor városa, egy feltehetőleg Hermonthiszhoz közeli terület, ahol a Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század között nevelő- és szaporítótelep működhetett. Epithetonjai felsorolásából kiderül, hogy a Buhiszt az ósistenek számos generációjával azonosítják,⁴⁰ míg az „Atyák Atyja, Anyák Anyja”⁴¹ kifejezés egy időben az ósistenek előtt álló, önmagát létrehozó teremtőt feltételez, aki a héliopoliszi isteni Kilencséget, azaz a teremtett kozmosz aspektusait is magában egyesíti. Egy hónappal később a fiatal állat Hermonthiszba érkezett, hogy ott részt vegyen Montu ünnepségén, amelynek pontos körülményei sajnos nem ismertek.

A Buhisz és kísérete ezt követően Thébába hajózott, ahol – a szöveg szerint – a királyi pár személyes jelenlétében történt meg az állat intronizációja. A „maga a király iktatta be őt” (*shn.tw=f in nsw ds=f*) kifejezés a 10-es, 11-es, 12-es, 13-as és 15-ös számú Bucheum-sztélén dokumentált,⁴² az uralkodónak a koronázási szertartásokkal kapcsolatos említése azonban a 9-es számú sztélén jelenik meg először: „ezután maga a király és kísérete is felhajózott Thébába” (*h^c-n hnti in nsw ds=f hn^c imy.w-ht=f r W3s.t*).⁴³ Tekintve, hogy a sztélék szövegezése meglehetősen standardizált, nehéz egyértelműen eldönteni, hogy az azokon olvasható uralkodói látogatások valós történelmi eseményeket tükröznek-e.⁴⁴ A 13-as számú sztélé szövegéből kiderül, hogy a szent állat beiktatására VII. Kleopátra első uralkodási évének *Phameno*th hónap 19-én, tehát Kr. e. 51. március 22-én került sor. XII. Ptolemaiosz valamikor Kr. e. 51. február 22. és március 22. között hunyt el,⁴⁵ így logikusan a Thébában zajló beavatási szertartásra Kleopátra – aki a sztélén a „királynő” és a „Két Ország úrnője” titulusokat viseli – és testvére, XIII. Ptolemaiosz látogathatott el. Apjuk halála és a Buhisz bika trónra lépése között azonban egyes kutatók szerint kevés idő telt el ahhoz, hogy az uralkodói testvérpár Felső-Egyiptomba utazhasson.⁴⁶ A Domitianus korára keltezhető 16-os számú sztélé idevágó passzusa arról számol be, hogy az uralkodó rendeletet küldött Thébába, hogy készítsék el a szent bika jelvényeit és koronáját, ami ugyancsak azt sejteti, hogy a királyt a helyi adminisztráció vezetője (a *stratégos*) képviselte a szertartáson.⁴⁷

A megkoronázással járó többnapos ünnepséget követően a Buhisz a királyi képviselő, a thébai és hermonthiszi lakosság, valamint a *wab*-papok kíséretében⁴⁸ Hermonthiszba hajózott, ahol aztán 24 évet élt. A bika Octavianus/Augustus első uralkodási évében, azaz Kr. e. 29. április 17-én hunyt el,⁴⁹ temetése pedig egy nap alatt megtörtént.⁵⁰ Az apoteózist elnyert szent állat túlvilági újjászületését egy a Lélegzések Könyvéből vett hosszabb kivonat biztosította. Az itt használt kívánságformula, az alapvető vallási koncepcióknak megfelelően, említést tesznek a szoláris („egyesülj a napkoronggal, Ré sugarai egyesüljenek a testeddel”), lunáris („fiatalodj meg, mint a Hold”) és asztrális („fogadjon be téged anyád, Nut”) elemek által történő újjászületéséről, az alapvető életfunkciók, mint például a légzés

helyreállításáról, illetve az egyiptomi kettős öröklét-felfogásról (*neheh* és *dzset*).

A sztélé utolsó szakasza kivételesen informatív, ugyanis beszámol az átlényegült Ozirisz-Buhisz halotti kultuszának ellátásáról, amelyről egy bizonyos Kalasiris,⁵¹ Pamonthes-Plenis és Ta-szenti⁵² fia gondoskodott. Jogosan feltételezhető továbbá az is, hogy ez a magas rangú tisztségviselő már a temetési szertartás lebonyolításában is lényeges szerepet játszott. A szöveg szerint Kalasiris libációs papként vizáldozatot mutat be a Bucheumban eltemetett bikák számára, magára pedig *stratégos*ként, valamint a hermonthiszi Montu-Ré-Harakhti és Ozirisz-Buhisz szolgálójaként hivatkozik. Mielőtt azonban rátérnénk előkelő családjának bemutatására, vessünk egy pillantást három befolyásos férfi karrierjének néhány említésre méltó vagy eddig figyelmen kívül hagyott részletére, amelyek fontos adalékokkal szolgálnak a későkori Buhisz-kultuszt illetően.

Platón, Tjaihorpata és Hor-szep-szenu a Buhisz bika szolgálatában

A Kalasiris által viselt papi titulusok hasonló kombinációja figyelhető meg a Kr. e. 120 és 88 között a latopoliszi, pathüriszi és perithébaiszi kerületek igazgatását ellátó *stratégos*, Platón esetében is, aki a XII. Ptolemaiosz uralkodására datálható 12-es számú Bucheum-sztélén⁵³ említett szent állat kultuszáért felelt. A karnaki *cachette*-ből előkerült, Kr. e. 1. századra datálható szobrán (Cairo JE 38033)⁵⁴ feltüntetett címek jelentősebb része esznai (Hnum, Menhit, Neith, Nebtu) és thébai (Amon, Mut, Honszu, Min-Amon) kultuszokra vonatkozik, néhány titulusban azonban hermonthiszi istenségek tűnnek fel. Platón prófétaként szolgálta Montu(-Ré), Montu(-Ré)-Harakhti, a Buhisz bika és Hathor istennő kultuszát.⁵⁵ Hermonthiszban legalább a Ptolemaiosz-kor második felétől kezdve Montu két helyi formáját különböztették meg: az egyiket teremtő ósistenként, a másikat az ő fiatal, szoláris utódjaként tisztelték.⁵⁶ Hathor istennő az Újbirodalom korában jelent meg először a lokális pantheon tagjaként, míg a görög-római korban elsősorban a VII. Kleopátra által építtetett *mammiszi* (születési ház) egyes jeleneteiben szerepel.⁵⁷ Kalasiris és Platón címeiből egyértelműen kiderül, hogy a hermonthiszi Montut szolgáló papi személyzet aktív szerepet vállalt az istenség földi inkarnációjának élő és halotti kultuszában is.

A soron következő személy két szempontból is kakukktojás. Karrierje ugyanis jóval korábbra, az utolsó natív egyiptomi dinasztia időszakára (Kr. e. 380–343) tehető, illetve rendkívül változatos címei között úgy tűnik, nem szerepel a Buhisz-kultuszhoz kapcsolódó papi tisztség. A kérdéses személy egy Tjaihorpata nevű férfi, aki II. Nektanebosz egyik kimagasló tisztségviselője volt.⁵⁸ Hivatali címei között szerepelnek – többek között – a „felső-egyiptomi felügyelő”, a „földfelügyelő” és a „pénzügyminiszter” titulusok is. Ez utóbbi az óegyiptomi *snty*, ami a görög *dioikétés* elődjének tekinthető.⁵⁹ Papi minőségében elsősorban felső-egyiptomi kultuszokat, azon belül is a következő hermonthiszi isteneket szolgálta: Montu-Ré-Harakhti, Amon-Ré-Kamutef, Horparé-pahered, Ozirisz, Basztet, Ízisz, Nephthisz, Tjenenet, Iunit, Szakhmet, Szelket.⁶⁰ Észak-szakkarai sírjában talált szarkofágjának dedikációs felirata⁶¹ alapján

4. kép. A Lafayette-papiruszon olvasható Lélegzések Könyve részlete
(© Lafayette College Papyrus, 2022)

pontosan meghatározható Tjaihorpata temetésének időpontja is, amelyre II. Nektaneosz 15. uralkodási évében, azaz Kr. e. 346-ban került sor. A legkorábbi Buhisz-temetkezések szintén erre az időszakra tehetők: az 1-es számú Bucheum-sztélé⁶² bikája a fáraó 3. uralkodási évében (Kr. e. 359-ben) született és a 14. évben, tehát Kr. e. 347-ben, egy évvel Tjaihorpatat megelőzve hunyt el. Bár a *dioikétés* és a szent állat karrierje tökéletesen fedik egymást, a fennmaradt források alapján mégsem állapítható meg egyértelműen közvetlen kapcsolat közöttük. Tjaihorpata papi hivatalai közül csupán egy, a „hermonthiszi Montu templomában lakó Szakhmet *wab*-papjainak felügyelője” (*imy-r w^c.w Šhm.t n (pr) Mntw nb Twnw Šm^c*) cím utalhat erre a viszonyra, ugyanis a gyógyítás területén alkalmazott szellemi és gyakorlati tapasztalatuk mellett Szakhmet istennő papjai voltak azok, akik az egyedi inkarnációs állatok külső ismertetőjegyeinek alapos vizsgálatát követően döntést hozhattak a megfelelő példány alkalmasságáról.⁶³ Még egy fontos adalék idekíváncozik: Ptolemaiosz-kori szobrának életrajzi feliratában egy bizonyos Archibios, aki maga is *dioikétés* volt, arról számol be, hogy jelentős mértékben támogatta a Mendészi Kos kultuszát azzal, hogy saját költségén szerezte be a szent kosok mumifikálásához szükséges drága kellékeket.⁶⁴ Döntő bizonyíték híján természetesen nem adható végleges válasz, a fenti adatok fényében azonban nem zárható ki, hogy hermonthiszi papként Tjaihorpata a Buhisz-kultuszban is tevékenykedett, sőt mi több, II. Nektaneosz kortársaként egyike lehetett a szent bikához köthető legkorábbi papoknak.

A harmadik személy és a hozzá kapcsolódó forrás egyúttal vissza is vezet bennünket Kalasirishez, Pamonthes-Plenishez és hermonthiszi családjukhoz. A Kr. e. 1. és Kr. u. 1. század közé datálható, leltári szám nélküli Lafayette-papirusz (P. Lafayette College, 4. kép)⁶⁵ az úgynevezett „Ízisz által készített Lélegzések Könyvét” tartalmazza, tulajdonosa pedig Pamonthes-Plenis és Senplenis fia, Hor-szep-szenu. A papiruszon szereplő titulatúra igen változatos, a címek többsége Hermonthiszhoz kapcsolódik,⁶⁶ a téma szempontjából azonban most

csupán az „Atum Templomának *choachytése*” (*sti mw m hwt-Itm*) titulust említjük meg.⁶⁷ Az „Atum Temploma” megnevezés ugyanis a bikák nekropoliszára, a Bucheumra utal, ahol a papirusz tulajdonosa vízázdozatot mutatott be az elhunyt egyedek számára bizonyos alkalmakkor. A hieratikusszöveg kézírása és a vignetták alapján a papirusz kapcsolatba hozható egy másik, berlini kézirattal (P. Berlin 3135), amit feltehetőleg ugyanaz az írnok készíthetett.⁶⁸ A két halotti papirusznak azonban nem ez az egyetlen közös pontja: utóbbi dokumentum tulajdonosa egy bizonyos Pamonthes-Plenis, Hor-szep-szenu és Artemidora fia volt, akinek titulatúrájában több cím is azonos a Lafayette-papirusz tulajdonosáéval.⁶⁹ Az apai ágon öröklődő név (Pamonthes-Plenis – Hor-szep-szenu – Pamonthes-Plenis) és a proszopográfiai egyezések alapján megállapítható, hogy a két kézirat

ugyanahhoz a családhoz tartozott; a Lafayette-papirusz tulajdonosa az apa, Hor-szep-szenu, a berlini papirusz tulajdonosa pedig fia, az ifjabb Pamonthes-Plenis volt.

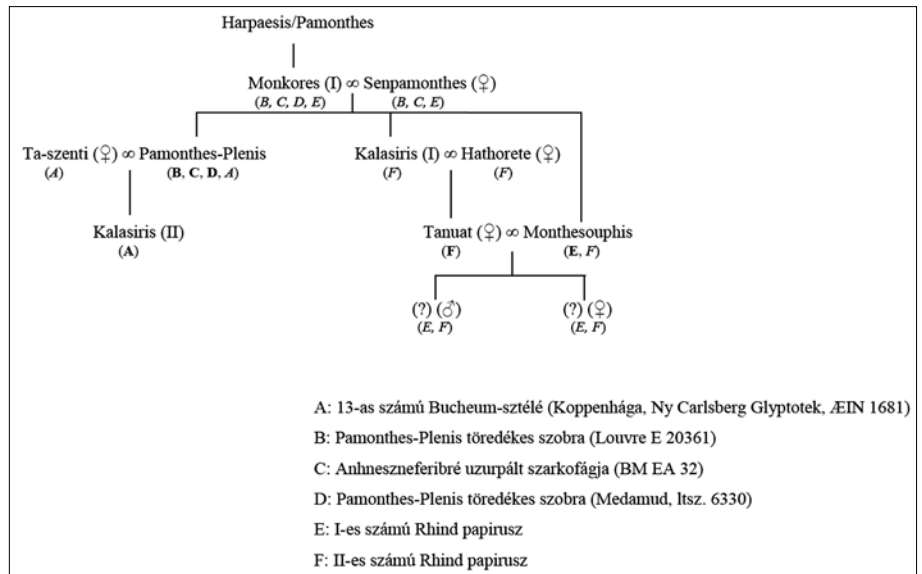
A hermonthiszi *stratégos*-család és a Buhisz-kultusz

A fentebb említett kéziratokat (P. Lafayette College, P. Berlin 3135) közvetlenül nem lehet kapcsolatba hozni a 13-as számú Bucheum-sztélétről ismert Kalasirisszel és apjával, Pamonthes-Plenisszel, akiknek családjáról ennek ellenére is gazdag dokumentációval rendelkezünk (5. kép).⁷⁰ A család elsősorban Hermonthiszban tevékenykedett, *stratégos*okként azonban több felső-egyiptomi közigazgatási kerület (Pathüritész, Latopolisz, Ombosz és Perithébaisz) kormányzását is ellátták. Egy a Bucheumból előkerült démotikus feliratnak köszönhetően tudjuk,⁷¹ hogy a család legalább XII. Ptolemaiosz 19. uralkodási évétől (azaz Kr. e. 62-től) viselte a *stratégosi* címet, ugyanis Monkores, Harpaesis fia ekkor már Pathüritész és Ombosz irányításáért felelt. Az ismert források közül a legkésőbbiek a sheikh abd el-gurnai Rhind-sírban talált papiruszok (P. Rhind I–II), amelyek Augustus 21. uralkodási évére, tehát Kr. e. 9-re keltezhetők.⁷² A kéziratok tulajdonosai, Monthesouphis és felesége, Tanuat ebben az évben hunytak el, azonban a szövegek említést tesznek arról, hogy született egy fiú- és egy lánygyermekük, akik életük nagy részét az első császár idejében élhették. Pamonthes-Plenis és fia, Kalasiris a már sokat említett Bucheum-sztélétről, valamint két töredékes szoborról⁷³ és egy uzurpált szarkofágról⁷⁴ ismertek. Mivel a családhoz tartozó összes forrás bemutatására itt most nincs lehetőség,⁷⁵ ezért a következőkben kizárólag a bilingvis I-es számú Rhind-papiruszsal, a Louvre-ban őrzött szoborral és a British Museum-ban található szarkofággal foglalkozunk. Ezek segítségével a kiterjedt család három tagjának (Monkores, Pamonthes-Plenis és Kalasiris) karrierje rajzolható meg.

Monkores címei az I-es számú Rhind-papiruszon olvashatók. Közigazgatási hivatalai közül a „hermonthiszi kormányzó”, a „hermonthiszi királyi képviselő” és a „helyőrség parancsnoka” titulusokat érdemes kiemelni, míg kultikus feladatait Montu-Ré és az elhunyt Ozirisz-Buhisz prófétájaként (*hm-ntr n Mnt-R^c nb Twnw Šm^c és hm-ntr n Wsir-Bh^c ntr ʿ3 nb hw.t-Itm*) látta el.⁷⁶ A fentebb említett, Bucheumból előkerült démotikus felirat ugyanakkor *stratégosként* és *syngenésként*, tehát a Ptolemaiosz-kor két legmagasabb rangú hivatali címével hivatkozik rá.

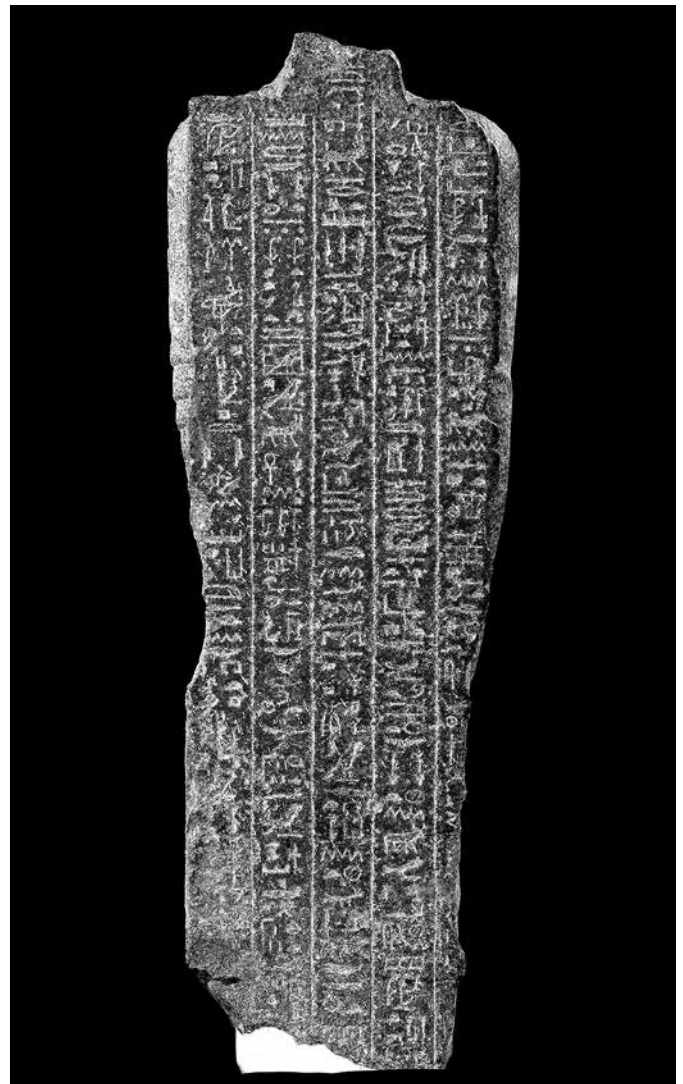
Monkores fiai közül Pamonthes-Plenis a legjobban dokumentált. Egy Kr. e. 48-ra datálható medinet habui graffito *stratégosnak* nevezi,⁷⁷ kultikus címeinek részletes felsorolása azonban töredékes szobrán és szarkofágján olvasható. A Louvre E 20361-es leltári számot viselő szobor a Ptolemaiosz-kor végére/császárcor elejére keltezhető (6. kép).⁷⁸ A papi titulusokat a hátpillére vésett felirat utolsó két kolumnája tartalmazza, amelyek szerint a tulajdonos Montu, Tjenenet, Iunit, Rattai és Hathor istennők, valamint Horparé gyermekisten és a Buhisz bika hermonthiszi kultuszát szolgálta, továbbá a todi Montu-templom prófétája és Amon harmadik prófétája volt. A titulárában feltűnik két másik, a dzsémei rítusokhoz kapcsolódó cím is: az egyik a „keleti Hórusz és Kilencségének főpapja”, a másik a „dzsémei Honszu-Su-Théában első prófétája”. A thébai szent táj több pontját – így Hermonthiszt és Todot, Hermonthiszt és Medinet Habut, illetve Karnakot és Medinet Habut – összekötő időszakos processziókról van ez esetben szó,⁷⁹ amelyekben – címei alapján – Pamonthes-Plenis is aktív szerepet töltött be. A hermonthiszi címek szekvenciájában a Buhisz a „Ré élő *ba-lelke*” epithetont viseli, ami nagy valószínűséggel az élő inkarnációra vonatkozhatott.

Az eredeti temetkezésből kiemelt és valamikor a Ptolemaiosz-kor legvégén vagy a császárcor elején Deir el-Medinébe átszállított kőszarkofág (BM EA 32) Amon utolsó istenfeleségéhez, Anhnesezneferibréhez, II. Pszammetik fáraó (Kr. e. 595–589) lányához tartozott.⁸⁰ Pamonthes-Plenis felirata a ládarész legfelső részén fut körbe,⁸¹ alatta az oszlopokba rendezett eredeti, 26. dinasztia-kori szövegek olvashatók. Adminisztratív címeit a hermonthiszi istenkultuszok felsorolása követi (7. kép), amely alapvetően megegyezik az előbb említett szobron szereplő szekvenciával. Alaposabban megvizsgálva azonban megfigyelhető néhány különbség. Az első, hogy a felirat nem csupán Montu-Rét említi meg, hanem közvetlenül utána Montu-Ré-Harakhtit is, tehát mindkét lokális formát, ahogy azt korábban Platón szobrán is láthattuk. A második, hogy Horparé gyermekisten mellett egy másik, Hermonthiszhoz kapcsolódó gyermek is megjelenik, mégpedig Hórusz-Su, Montu-Ré-Harakhti és Iunit istennő fia, akinek legkorábbi ábrázolásai az egykor álló hermonthiszi *mammiszi* egyes jeleneteiből ismertek.⁸² A harmadik pedig, hogy a felirat már nemcsak az élő Buhisz bikát, hanem annak halotti formáját,

5. kép. A hermonthiszi *stratégos*-család genealógiája és a vonatkozó források (ábra: Varga D.)

A nevek alatt feltüntetett, vastagon szedett betűk a tulajdonost, a dőlten szedett betűk a dokumentumon szereplő családtagokat jelölik.

6. kép. Pamonthes-Plenis töredékes szobrának (Louvre E 20361) hátpillére (© Musée du Louvre / G. Poncet)

Jegyzetek

- 1 A szent bikákhoz lásd Dodson 2005, 72–105; Aufrère 2020. A Buhisz bikáról átfogóan lásd Goldbrunner 2004. Montu Ptolemaiosz-kori bikaformáihoz – így a Buhiszhoz is – lásd magyarul Varga 2021, 34–39.
- 2 Grenier 1983, 197–208; Grenier 2002, 247–258.
- 3 Fairman 1934, II, 42–43.
- 4 Goldbrunner 2004, 124–137.
- 5 A szent állat epithetonjaihoz lásd Goldbrunner 2004, 165–168.
- 6 Mond–Myers 1934, I–III.
- 7 A sztélék szövegeihez lásd Fairman 1934, II, 2–20; Goldbrunner 2004, 50–87.
- 8 Grenier 2009, 39–48.
- 9 Fairman 1934, II, 15–17; Klotz 2012, 398–401; Thiers 2021, 159–160.
- 10 Klotz 2010, 251–254.
- 11 Fairman 1934, II, 38–50; Otto 1964, 40–57; Goldbrunner 2004.
- 12 Thiers 2021, 143–161; Thiers 2022, 84–89.
- 13 Goldbrunner 2004, 256–286.
- 14 Gros 1976, 15–52.
- 15 Klotz 2012, 227–245; Zivie-Coche 2020, 164.
- 16 Revez 2004, 495–510.
- 17 Grenier 1989, 10 és 12, (g) jegyzet.
- 18 Thiers 2007, 1807–1812; Klotz 2012, 245.
- 19 Thiers 2009, 148 és 150; Lippert 2015, 248–250 és 259–261. Lásd továbbá a két, VII. Kleopátra és Augustus idejére datálható sztélét, amelyeken a meg nem nevezett uralkodó mutat be áldozatot a Hermonthiszban tisztelt lokális isteneknek: Kitchen 1990, pls. 105–106 (Rio de Janeiro, ltsz. 679; Montu-Ré-Harakhti és Tjemenet); Kamal 1905, 197 és pl. LXX (Cairo CG 22202; Montu, Tjemenet, Horparé-pahered, Buhisz).
- 20 Mond–Myers 1934, III, pl. III; Dodson 2005, 98.
- 21 További temetkezések a déli szakaszból ezt követően nem ismertek.
- 22 Fairman 1934, II, 11–13; Quaegebeur 1983, 263–276; Goldbrunner 2004, 64–69 és 156; Jørgensen 2009, 265–268.
- 23 Goldbrunner 2004, 100.
- 24 Ezekhez a dokumentumokhoz lásd Coenen 2004, 59–72; Herbin 2008; Smith 2009, 462–525.
- 25 Lásd a dán nemzeti adatbázis (Museernes Samlinger) honlapját: <https://www.kulturarv.dk/mussam/VisGenstand.action?genstandId=6554997> (hozzáférés: 2022. november 16.). A sztélé részletes fizikai leírásához lásd Jørgensen 2009, 265–266. A Bucheumból előkerült halotti sztélék átfogó ikonográfiai elemzéséhez lásd Goldbrunner 2004, 38–49.
- 26 A koronához lásd Thiers 2021, 159–160.
- 27 Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 13).
- 28 Az „Atum Temploma” kifejezés a Bucheum gyakori megnevezése: Goldbrunner 2004, 252–256.
- 29 Parker 1950, 18 (§§ 72–78).
- 30 Vö. a szintén Augustus korára datálható 14-es számú Bucheum-sztélé hasonló passzusával Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, 7. sor). Közeli párhuzamokhoz lásd Herbin 2008, 24 (III, 7).
- 31 Vö. a 14-es számú Bucheum-sztélé hasonló passzusával Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, 11. sor). Lásd továbbá Herbin 1994, 48 és 97; Smith 2009, 406 (P. Leiden T 32, I, 14).
- 32 Sepszethez lásd Quaegebeur 1975, 155–160.
- 33 A Buhisz által viselt isteni epithetonok hasonló szekvenciát követnek az észak-karnaki Montu-körzet bejáratú kapuja, a Bab el-Abd egyik, IV. Ptolemaiosz korára datálható jelenetében is: Aufrère 2000, 306 (fig. 51) és 307 (§ 222d). Szemléletes példája ez az egyiptomi szövegekben gyakran felfedezhető intertextualitásnak, azaz annak a jelenségnek, amikor a papság a mindenkori lokális kultúrák igényire reflektálva használta fel újból és adaptálta a templomi könyvtárakban elérhető szövegek kisebb vagy jelentősebb részét. A szakirodalomhoz lásd Thiers 2022, 75, 246. jegyzet.
- 34 Goldbrunner szerint Montu Hermonthiszban tisztelt formájával kapcsolatban nem ismert máshonnan a *Pachons* hónap 20. napján megrendezett ünnepség: Goldbrunner 2004, 112. Két démotikus osztrakon azonban említést tesz az istenség *Pachons*-havi fesztiváljáról: Thompson 1913, 39–40 (O. D 51); Mattha 1945, 178 (no. 239).
- 35 A szent állatok beiktatásához lásd Schreiber 2020, 82–88. David Klotz (2010, 251–254) szerint a Buhisz bikák intronizációjára a luxori templomban kerülhetett sor.
- 36 A kifejezés a teremtést megelőző, mozdulatlan, sötét, strukturálatlan és differenciálatlan ősvízre utal, amelyben a teremtő isten a legelső alkalommal megmutatkozott: Bickel 1994, 23–31. Thébai kontextusban az ős-Nun nem más, mint Amon kezdeti formájának egyik megnevezése, amelyből kiderül, hogy a helyi papság az ősvizet és a lokális teremtőt eglyényegűnek tekintette: Schreiber 2011, 106.
- 37 A kultikus címhez lásd von Beckerath 1999, 245.
- 38 A rekonstrukcióhoz lásd a sztélé első sorában szereplő epithetont, továbbá a bika melletti címkeszöveget a 14-es számú Bucheum-sztélén Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 14, C felirat).
- 39 Fairman 1934, II, 32.
- 40 Vö. Thiers 2022, 65–66 (16. jelenet).
- 41 Leitz *et al.* 2002, I, 575b–576b és III, 258b–259b.
- 42 Traunecker 1992, 317 (§ 263).
- 43 Mond–Myers 1934, III, pl. XLI/A (no. 9, 9. sor); Goldbrunner 2004, 59.
- 44 A kérdés a kutatókat is megosztja: Traunecker 1992, 316–317 (§§ 261–263); Sambin 1999, 405; Grenier 2009, 43; Klotz 2010, 252; Thiers 2012, 754; Schreiber 2020, 82–83.
- 45 Traunecker 1992, 316 (§ 261).
- 46 Skeat 1962, 100–101; Traunecker 1992, 317 (§ 263).
- 47 A szövegrészhez lásd Klotz 2012, 399.
- 48 A 9-es számú sztélé (Cairo JE 53147) a Buhisz bika kíséretként a prófétákat, a *wab*-papokat, a templomi óra-papokat, az Élet Házának (azaz a templomi *scriptorium*nak) írnokait, a királyi inspektórokat és a katonákat említi: Grenier 2009, 39–48.
- 49 A *princeps* a sztélén egyiptomi királyi titulátúra nélkül jelenik meg, *praenomen*jét sem írták kartusba. Goldbrunner szerint Octavianus/Augustus számára ekkor még nem született meg az öt tagból álló egyiptomi titulátúra: Goldbrunner 2004, 68 és 298. Érvelésének azonban ellentmond az a tény, hogy a kalabshai templom kapuján, valamint a *praefectus* Cornelius Gallus egy nappal korábban, Kr. e. 29. április 16-ára keltezett, trilingvis sztéléjén a császár teljes titulátúrával és kartusba írt névvel szerepel. A Bucheum-sztéléről hiányzó kartusokat sokkal inkább az indokolja, hogy a hermonthiszi papság nem ismerte el kultikus fáraóként Octavianust, hiszen hadvezére Gallus nem sokkal korábban verte le a megemelt adók miatti lázadásukat: Minas-Nerpel 2011, 135–138.
- 50 A 11-es, 12-es és 15-ös számú sztéléken dokumentált szent bika temetése négy napot vett igénybe. A szakkarai Szerapeumban eltemetett Ápisz bikák 70 napos balzsamozását szintén egy négy napos vigília és temetés követte: Vercoutter 1962, 125.
- 51 A görög-római korban gyakran megfigyelhető, hogy különböző foglalkozásnevekből képeznek személyneveket: Vanderpe 1995, 229. A „Kalisiris” foglalkozás- és személynévhez lásd Winnicki 1986, 17–32.
- 52 Az apa, Pamonthes-Plenis („Az-aki-Montu-a-Kovács-hoz-tartozik”) nevéhez lásd de Meulenaere 1962, 35–37. Az anya, Ta-szenti („Az-aki-a-Két-Nővér-hoz-tartozik”) nevéhez lásd Ranke 1935, II, 326, 7.

- 53 Mond–Myers 1934, III, pl. XLII/A (no. 12); Goldbrunner 2004, 61–64.
- 54 Coulon 2001, 85–112.
- 55 Coulon 2001, 88 (1. oszlop) és 90.
- 56 Klotz 2012, 149–154; Zivie-Coche 2015, 341–349; Thiers 2022, 81–83. A két manifestáció esetenként külön papsággal rendelkezett: Pernigotti 1974, 154–156 (Cairo JE 37442); Wagner 2016, 7–8 (BM EA 32).
- 57 Hathor istennő lokális formájához lásd Thiers 2022, 31–32.
- 58 Karrierjéhez lásd Baines 1992, 241–257.
- 59 A címhez mindenképp lásd Yoyotte 1989, 73–90.
- 60 A címek jelentős része a tulajdonos észak-szakkarai sírjában talált szarkofágján (Cairo CG 29306) olvasható: Maspero 1914, 218–315.
- 61 Maspero 1914, 256.
- 62 Mond–Myers 1934, III, pl. XXXVII/A (no. 1).
- 63 Szakhmet papjaihoz lásd von Känel 1984. A szent állatok kiválasztásában betöltött szerepükhöz lásd Quack 2005, 67–68.
- 64 Klotz 2009, 281–310.
- 65 Coenen 2004, 65 (no. 28), 69 (no. 60) és 70 (no. 81).
- 66 Kivételt képez a „Bika Templomának öltöztetőpapja” (*db3 mnḥ.t m ḥw.t-k3*) titulus, ami a Hermonthisszal nagyjából átellenben, a Nílus keleti partján elhelyezkedő todi templomhoz köthető. A „Bika Temploma” kifejezés ugyanis legalább III. Thotmesz korától ezt a kultuszhelyet jelölte: Otto 1952, 85.
- 67 A Ptolemaiosz-kori *choachytések* tevékenységéhez lásd: Schreiber 2020, 116–119 (korábbi szakirodalommal).
- 68 Quaegebeur 1997, 73; Herbin 2008, 200.
- 69 Az alábbi titulusok mindkét kéziratban megtalálhatók: *ḥ3ty-ꜥ m-ḥt, ḥnk(-nwn) és imy-r ḥm.w-nṯr m Twnw Šmꜥ* (var. *m sp3.t-ḥ3.t n.t Rꜥ*).
- 70 A forrásokhoz lásd Thissen 1977, 181–191; Gorre 2009, 42–52.
- 71 Thissen 1977, 184–185 (T. 3); Gorre 2009, 43.
- 72 Möller 1913; Smith 2009, 302–348.
- 73 Louvre E 20361: Perdu 2012, 382–391 (no. 36). Medamud, ltsz. 6330: Bisson de la Roque 1933, 67–68 (fig. 39).
- 74 BM EA 32: Wagner 2016, 6–10.
- 75 A hermonthiszi családhoz tartozó források részletesebb elemzésével a szerző készülő doktori disszertációjában (*The Four Montus in the Late and Graeco-Roman Periods: the last millennium of an indigenous Theban cult*, ELTE BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola) foglalkozik.
- 76 Möller 1913, 12, 22 és 36. A Buhisszal kapcsolatos kultikus címet csak a démotikus változat említi.
- 77 Thissen 1989, 18–29 (no. 44); Gorre 2009, 51–52.
- 78 Perdu 2012, 382–391 (no. 36).
- 79 Ezekhez lásd például Traunecker–Le Saout–Masson 1981, 130–142 (Karnak–Medinet Habu); Thiers 2004, 560–562 (Hermonthisz–Tod); Klotz 2012, 392–398 (Hermonthisz–Medinet Habu).
- 80 Wagner 2016. Az átszállítás lehetséges idejéhez lásd Strudwick 2003, 176–177.
- 81 Wagner 2016, 7–10 és pl. 9.
- 82 LD IV, 62c és 63c, valamint Rutica 2017, 70 (fig. 30).
- 83 A graffito szövegéhez lásd Thissen 1989, 18–29 (no. 44). A görög-római kori templomi szponzorációkhoz lásd Thiers 2006, 275–301.
- 84 Vleeming 2001, 87–88 (no. 125).
- 85 Lásd újabban Uggetti 2021, 475–509.
- 86 Goldbrunner (2004, 68, 70 és 81) – Jean-Claude Goyon nyomán – kizárólag a Lélegzések Könyve részleteket említi.
- 87 Mond–Myers 1934, III, pl. XLIII/A (no. 13, 5. sor; no. 14, 11. sor).
- 88 P. Leiden T 32: Herbin 1994, 97; Smith 2009, 406.
- 89 Herbin 2008, 37–45 és pls. 15–24.
- 90 P. BM EA 9995, IV, 1–2: Herbin 2008, 39–40.

Bibliográfia

- Aufrère, S. H. 2000. *Le propylône d’Amon-Rê-Montou à Karnak-Nord*. MIFAO 117. Le Caire.
- Aufrère, S. H. (szerk.) 2020. *Les taureaux de l’Égypte ancienne: publication éditée à l’occasion de la 14e rencontre d’égyptologie de Nîmes*. Nîmes.
- Baines, J. 1992. „Merit by Proxy: The Biographies of the Dwarf Djeho and His Patron Tjaiharta”. *JEA* 78, 241–257.
- Bickel, S. 1994. *La cosmogonie égyptienne: Avant le Nouvel Empire*. OBO 134. Freiburg.
- Bisson de la Roque, F. 1933. *Rapport sur les fouilles de Médamoud (1931–1932)*. FIFAO 9/3. Le Caire.
- Coenen, M. 2004. „Owners of Documents of Breathing Made by Isis”: *CdÉ* 79, 59–72.
- Coulon, L. 2001. „Quand Amon parle à Platon (La statue Caire JE 38033)”: *RdÉ* 52, 85–112.
- de Meulenaere, H. 1962. „Recherches onomastiques”: *Kémi* 16, 28–37.
- Dodson, A. 2005. „Bull Cults”: S. Ikram (szerk.): *Divine Creatures: Animal Mummies in Ancient Egypt*. Cairo – New York, 72–105.
- Fairman, H. W. 1934. „The Hieroglyphic Inscriptions”: Sir R. Mond – O. H. Myers: *The Bucheum II: The Inscriptions*. London, 2–52.
- Goldbrunner, L. 2004. *Buchis: Eine Untersuchung zur Theologie des heiligen Stieres in Theben zur griechisch-römischen Zeit*. MRE 11. Turnhout.
- Gorre, G. 2009. *Les relations du clergé égyptien et des lagides d’après les sources privées*. *Studia Hellenistica* 45. Louvain.
- Grenier, J.-Cl. 1983. „La stèle funéraire du dernier taureau Bouchis (Caire JE 31901 = Stèle Bucheum 20): Ermant – 4 novembre 340”: *BIFAO* 83, 197–208.
- Grenier, J.-Cl. 1989. *Les titulatures des empereurs romains dans les documents en langue égyptienne*. *Papyrologica Bruxellensia* 22. Brüsszel.
- Grenier, J.-Cl. 2002. „La stèle de la mère d’un Bouchis datée de Licinius et de Constantin”: *BIFAO* 102, 247–258.
- Grenier, J.-Cl. 2009. „Les pérégrinations d’un Boukhis en Haute Thébaïde”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 1)*. CENiM 3. Montpellier, 39–48.
- Gros, P. 1976. *Aurea Templa: Recherches sur l’architecture religieuse de Rome à l’époque d’Auguste*. BEFAR 231. Róma.
- Herbin, F. R. 1994. *Le livre de parcourir l’éternité*. OLA 58. Leuven.
- Herbin, F. R. 2008. *Books of Breathing and Related Texts*. Catalogue of the Books of the Dead and Other Religious Texts in the British Museum IV. London.
- Jørgensen, M. 2009. *Catalogue Egypt IV: Late Egyptian Sculpture, 1080 BC – AD 400: Ny Carlsberg Glyptotek*. Kopenhága.
- Kamal, A. B. 1905. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée du Caire, Nos 22001–22208: Stèles ptolémaïques et romaines*. Le Caire.
- Kitchen, K. A. 1990. *Catálogo da Coleção do Egito Antigo existente no Museu Nacional, Rio de Janeiro/Catalogue of the Egyptian Collection in the National Museum, Rio de Janeiro*, I–II. Warminster.
- Klotz, D. 2009. „The Statue of the *dioikētēs* Harchebi/Archibios Nelson-Atkins Museum of Art 47-12”: *BIFAO* 109, 280–310.
- Klotz, D. 2010. „Two Overlooked Oracles”: *JEA* 96, 247–254.
- Klotz, D. 2012. *Caesar in the City of Amun: Egyptian Temple Construction and Theology in Roman Thebes*. MRE 15. Turnhout.
- LD IV = Lepsius, K. R. 1849–1858. *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien*, I–VI. Berlin.

- Leitz, C. et al. 2002–2003. *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, I–VIII. OLA 110–116, 129. Leuven.
- Lippert, S. 2015. „Varia demotica d’Hermonthis”: *BIFAO* 115, 231–264.
- Maspero, G. 1914. *Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Nos 29301–29306: Sarcophages des époques persane et ptolémaïque*, I–II. Le Caire.
- Mattha, G. 1945. *Demotic Ostraka from the Collections at Oxford, Paris, Berlin, Vienna and Cairo: Introduction, Texts and Indexes*. Le Caire.
- Minas-Nerpel, M. 2011. „Augustus, Prinzeps und Pharaos: zwischen politischer Realität und ideologischem Anspruch”: G. Moosbauer – R. Wiegels (szerk.): *Fines imperii, imperium sine fine?*. Osnabrücker Forschungen zu Altertum und Antike-Rezeption 14. Rahden, 131–142.
- Mond, Sir R. – Myers, O. H. 1934. *The Bucheum*, I–III. London.
- Möller, G. 1913. *Die beiden Totenpapyrus Rhind des Museum zu Edinburgh*, I–II. Demotische Studien 6. Leipzig.
- Otto, E. 1952. *Topographie des thebanischen Gaus*. UGAÄ 16. Berlin.
- Otto, E. 1964. *Beiträge zur Geschichte der Stierkulte in Ägypten*. Hildesheim.
- Parker, R. A. 1950. *The Calendars of Ancient Egypt*. SAOC 26. Chicago.
- Perdu, O. 2012. *Les statues privées de la fin de l’Égypte pharaonique (1069 av. J.-C. – 395 apr. J.-C.), Tome I: Hommes*. Párizs.
- Pernigotti, S. 1974. „Ricerche su personaggi egiziani di epoca etiopica e saitica”: *Aegyptus* 54, 141–156.
- Quack, J. F. 2005. „Tabuisierte und ausgegrenzte Kranke nach dem ’Buch vom Tempel’”: H.-W. Fischer-Elfert (szerk.): *Papyrus Ebers und die antike Heilkunde*. Philippika 7. Wiesbaden, 63–80.
- Quaegebeur, J. 1975. *Le dieu égyptien Shaï dans la religion et l’onomastique*. OLA 2. Leuven.
- Quaegebeur, J. 1983. „Twee laategyptische teksten rond dierenverering”: K. R. Veenhof (szerk.): *Schrijvend Verleden*. MVEOL. Leiden, 263–276.
- Quaegebeur, J. 1997. „Books of Thoth Belonging to Owners of Portraits”: M. L. Bierbrier (szerk.): *Portraits and Masks: Burial Customs in Roman Egypt*. London, 72–77.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, II. Glückstadt.
- Revez, J. 2004. „Une stèle commémorant la construction par l’empereur Auguste du mur d’enceinte du temple de Montou-Rê à Médamoud”: *BIFAO* 104, 495–510.
- Rutica, D. 2017. *Kleopatras vergessener Tempel: das Geburtshaus von Kleopatra VII. in Hermonthis: Eine Rekonstruktion der Dekoration*. Göttinger Miscellen, Occasional Studies 1. Göttingen.
- Sambin, C. 1999. „Cléopâtre VII à Médamoud”: *BIFAO* 99, 397–409.
- Schreiber G. 2011. „Théba, Amun és az Ösvíz”: Bács T. – Dezső T. – Niederreiter Z. (szerk.): *100 év után: Emlékkonferencia a Keleti Népek Ókori Története Tanszék alapításának 100. évfordulóján*. Budapest, 105–120.
- Schreiber G. 2020. *Honszu szent páviánjai: Egy thébai kultusz története*. Budapest. Archaeolingua.
- Skeat, T. C. 1962. „Notes on Ptolemaic Chronology: III. ’The First Year Which is Also the Third’ A Date in the Reign of Cleopatra VII”: *JEA* 48, 100–105.
- Smith, M. 2009. *Traversing Eternity: Texts for the Afterlife from Ptolemaic and Roman Egypt*. Oxford.
- Strudwick, N. 2003. „Some Aspects of the Archaeology of the Theban Necropolis in the Ptolemaic and Roman Periods”: N. Strudwick – J. H. Taylor (szerk.): *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*. London, 167–188.
- Thiers, C. 2004. „Fragments de théologies thébaines: la bibliothèque du temple de Tôd” in: *BIFAO* 104, 553–572.
- Thiers, C. 2006. „Égyptiens et Grecs au service des cultes indigènes: Un aspect de l’évergétisme en Égypte lagide”: M. Molin (szerk.): *Les Régulations sociales dans l’Antiquité*. Rennes, 275–301.
- Thiers, C. 2007. „Missions épigraphiques de l’IFAO dans les villes méridionales du Palladium thébain”: J.-C. Goyon – C. Cardin (szerk.): *Actes du neuvième congrès international des égyptologues, 6–12 septembre 2004 Grenoble*. OLA 150. Louvain, 1807–1816.
- Thiers, C. 2009. „Fragments de lions-gargouilles d’Ermant”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 1)*. CENiM 3. Montpellier, 147–165.
- Thiers, C. 2012. „Souvenirs lapidaires d’une reine d’Égypte: Cléopâtre Philopâtre à Tôd”: A. Gasse – F. Servajean – C. Thiers (szerk.): *Et in Aegypto et ad Aegyptum: Recueil d’études dédiées à Jean-Claude Grenier*. CENiM 5. Montpellier, 743–754.
- Thiers, C. 2021. „Documents anciens et nouveaux relatifs au taureau Boukhis dans la région thébaine”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 4)*. CENiM 27. Montpellier, 143–161.
- Thiers, C. 2022. *Ermant II: Bab el-Maganîn (Ermant II, nos 1–33)*. MIFAOL 147. Le Caire.
- Thissen, H.-J. 1977. „Zur Familie des Strategen Monkores”: *ZPE* 27, 181–191.
- Thissen, H.-J. 1989. *Die demotischen Graffiti von Medinet Habu: Zeugnisse zu Tempel und Kult im ptolemäischen Ägypten*. Demotische Studien 10. Sommerhausen.
- Thompson, H. 1913. „Demotic Texts”: A. H. Gardiner – H. Thompson – J. G. Milne (szerk.): *Theban Ostraca Edited from the Originals, Now Mainly in the Royal Ontario Museum of Archaeology, Toronto, and the Bodleian Library, Oxford*. London, 19–68.
- Traunecker, C. 1992. *Coptos: Hommes et dieux sur le parvis de Geb*. OLA 43. Leuven.
- Traunecker, C. – Le Saout, F. – Masson, O. 1981. *La chapelle d’Achôris a Karnak, II: Texte*. Recherche sur les grandes civilisations, Synthèse no. 5. Párizs.
- Uggetti, L. 2021. „The Agents of Hathor in P.Tor.Botti and the Ptolemaic Temple of Deir el-Medina”: *BIFAO* 121, 475–509.
- Vandorpe, K. 1995. „City of Many a Gate, Harbour for Many a Rebel: Historical and Topographical Outline of Greco-Roman Thebes”: S. P. Vleeming (szerk.): *Hundred-Gated Thebes: Acts of a Colloquium on Thebes and the Theban Area in the Graeco-Roman Period*. P. L. Bat. 27. Leiden – New York – Köln, 203–239.
- Varga, D. 2021. „Théba harcias bikája: az észak-karnaki pülónkapu Montu-himnusz”: *Orpheus Noster XIII/3*, 23–41.
- Vercoutter, J. 1962. *Textes biographiques du Sérapéum de Memphis*. Párizs.
- Vleeming, S. P. 2001. *Some Coins of Artaxerxes and Other Short Texts in the Demotic Script Found on Various Objects and Gathered from Many Publications*. Studia Demotica 5. Leuven–Párizs–Sterling.
- von Beckerath, J. 1999. *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*. MÄS 49. Mainz.
- von Känel, F. 1984. *Les prêtres-ouâb de Sekhmet et les conjurateurs de Serket*. BEPHE, Section des Sciences Religieuses 87. Párizs.
- Wagner, M. 2016. *Der Sarkophag der Gottesgemahlin Anchesneferibre*. SSR 16/1–2. Wiesbaden.
- Winnicki, J. K. 1986. „Zwei Studien über die Kalasirier”: *OLP* 17, 17–32.
- Yoyotte, J. 1989. „Le nom égyptien du «ministre de l’économie»: de Saïs à Méroé”: *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 133, 73–90.
- Zivie-Coche, C. 2015. „L’Ogdoad à Thèbes à l’époque ptolémaïque (III): le pylône du petit temple de Médinet Habou”: C. Thiers (szerk.): *Documents de Théologies Thébaines Tardives (D3T 3)*. CENiM 13. Montpellier, 327–397.
- Zivie-Coche, C. 2020. „Isis et Montou en Thébaïde: d’Auguste aux Antonins, histoire de Deir Chelouit”: A. Gasse – L. B. Rizzo – F. Servajean (szerk.): *Sinfonietta égypto-romaine: Hommages à Jean-Claude Grenier*. CENiM 26. Milánó, 160–173.